

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

СЛІСАРЕНКО Олександр Миколайович

ДІЯЛЬНІСТЬ АМЕРИКАНСЬКИХ КОМПАНІЙ НА УКРАЇНІ
В КІНЦІ ХІХ - на початку ХХ СТОЛІТЬ

07.00.03 - загальна історія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпропетровськ - 1994

00801417 (L)

АВ 29.23

Дисертація з рукопис

Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії Дніпропетровського державного університету.

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор
КАЛАШНИКОВ В.М.

Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор
ІВОНІН Д.Б.

кандидат історичних наук, доцент
ГОНЧАР Б.М.

Провідна організація - Інститут світової економіки та міжнародних відносин АН України
/м.Київ/

Захист відбудеться " 6 " квітня 1994 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 053.24.08 при Дніпропетровському державному університеті /320625, м.Дніпропетровськ, пр.Гагаріна, 72/.

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотечі Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розіслано " ____ " _____ 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доцент

ТУГІК Л.С.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність та наукова новизна дослідження. Українська історична наука із відновленням державної незалежності вступила в нову стадію свого розвитку і має вирішити ряд важливих завдань.

Одним з таких завдань є необхідність повернення до вивчення історії економічного розвитку України в XIX – на поч. XX століть, бо саме тоді було закладено економічний фундамент формування сучасної української національної території.

Досвід переходу від феодальної економіки до ринкових відносин, започаткований у другій половині XIX ст. є найбільш цінним і реальним надбанням власне української історії і обов'язково повинен бути врахований в теперішніх процесах розбудови якісно нового вітчизняного господарства, поряд з аналогічним досвідом інших країн світу.

Одним з важливих елементів при переході від "військово-феодальної" за визначенням П.І. Ляценка, економіки до ринкового господарства в другій половині XIX ст. став іноземний капітал. Послання державних та іноземних коштів створило в Російській імперії досить своєрідний, неповторний шлях розвитку капіталізму з відносно високою долею державного сектора економіки, швидкий перехід від стадії вільної ринкової конкуренції на стадію монополістичного розвитку, відносно передові форми організації виробництва, несподівано високі темпи розвитку промисловості, при не дуже значному розвої приватного підприємництва, та досить активному втручанні державного апарату в процеси економічного життя.

В цих процесах Україні належить непересічне місце з її промисловими центрами: Донецьким вугільним, Криворізьким залізорудним, Нікопольським марганцевим та Південно-Західним цукровим.

Необхідно точно уявляти собі роль іноземного капіталу як фактору, що активно сприяв утворенню нової економічної ситуації на Україні. Даний фактор був, безумовно, багатограним, ніс в собі як позитивні, так і певні негативні явища і правильно уявляти співвідношення їх – значить для сучасної України уникнути помилкових рішень, втрат дорогоцінного часу та кредиту народної довіри.

В період панування ідеологічних догм в радянській історичній науці вирішення подібних питань було досить жорстко детерміновано. Навіть в роки після XX в'їзду спроби вкорегувати нав'язані політичним керівництвом концепції було швидко згорнуто¹. Це особливо харак-

¹ Тарновский С.К. Социально-экономическая история России. Начальное XX в.: советская историография середины 50-60-х годов. Ч. 1, 1990, с. 58.

терно для дослідження ролі американського підприємництва в Російській імперії та, зокрема, на Україні.

Генеральним напрямком досліджень американського підприємництва за кордоном, зокрема, в Росії залишався доказ незмінності протязом багатьох десятиліть агресивно-хижацької експлуатації національних багатств інших народів з боку американського бізнесу, в першу чергу, монополістичного, намагання перетворити економіку цих країн в колоніальну чи напівколоніальну, тобто тісно пов'язати політичні цілі уряду США з банальним потягом до зиску американських бізнесменів. Подібні підходи є надзвичайно спрощеним вирішенням даних питань.

В той же час конкретні-історичні факти діяльності американських фірм на терені України залишалися вивченими фрагментарно, особливо такі, які свідчили про певний позитивний вплив на економічне та соціальне життя, формування іншого світогляду населення замість патріархальної ментальності.

Отже, в сучасній українській історичній науці існує вкрай нечітка, до того ж одностороння уява про діяльність американських компаній на Україні в буржуазну епоху.

Хронологічні рамки дисертації обумовлюються метов дослідження. Полята перших американських компаній на Україні зафіксована в 1880-х роках, а на межі 1917-1918 рр. їх діяльність зазнала катастрофічного удару внаслідок громадянської війни.

Стан наукової розробки проблеми. До 1917 р. вивчення діяльності американських компаній як на Україні, так і в Російській імперії в цілому залишалась поза увагою дослідників. Кілька рядків цьому присвятив Б.Брандт, ще менше - В.Зів, та й то, лише в зв'язку з американсько-германськими спільними фірмами, тому говорити щось про пореволюційну історіографію автор не вважає можливим.

Дещо більше зроблено російськов радянськов історіографів, що розглянула ряд найбільш загальних питань: про загальні обсяги американських приватних капіталовкладень в господарство Російської держави, про зв'язки американських політичних та ділових кіл в їх проникненні в Росію, про спроби розгорнути співпрацю Тимчасового уряду в 1917 р. з американськими промислово-фінансовими утвореннями.

²Брандт Б.в. Иностранные капиталы: Их влияние на экономическое развитие страны. В 2 т. СПб., 1899; Зив В.С. Иностранные капиталы в русских акционерных предприятиях. Пг., 1915.

³Оль П.В. Иностранные капиталы в России. Пг., 1922; Он же. Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России. Л., 1925; Зверев Д.Я. Иностранные капиталы в русской промышленности. М., 1931.

Звичайно, діяльність американських компаній на Україні розглядалась російськими радянськими істориками як складова частина їх діяльності на просторах імперії, тому особливої уваги вона не привертала. Лише побіжно згадано американські фірми в галузях важкої промисловості України в радянській російській історіографії 40-50-х рр., і дещо більше вивчена їх діяльність в єдиній великій узагальнюючій монографії в СРСР В. Лебедєва⁴. Підсумковий характер цього дослідження, очевидно, вплинув на інтенсивність вивчення американського підприємництва взагалі і на Україні зокрема. Лише поодинокі статті, які торкаються діяльності найбільш відомих американських фірм, вийшли за 20 останніх років⁵. Найважливішим надбанням радянської російської історіографії є широке використання архівних матеріалів центральних архівів СРСР.

Дещо інакше поставились до вивчення даної проблеми українські радянські історики. Вони вивчали економіку України як певний господарчий комплекс, тому пробували визначити конкретні обсяги іноземних інвестицій в економіку України. Однак в цьому, по-перше, існує досить великий роздріб думок /які коливаються від 212 до 413 млн. карбованців/, а по-друге, американська підприємницька діяльність на фоні інших закордонних інвеститорів вивчалась або дуже мало, або ж в дуже обмежений часовий проміжок⁶. Деякі з авторів /Р.Г.Симоненко/, пішли тим же шляхом, що й їх російські колеги, віддавши перевагу вивченню загальнополітичної проблематики іноземного проникнення на Україну, а цифри капіталовкладень запозичили з російських досліджень⁷.

⁴ Гефтер М.Я. Из истории проникновения американского капитала в горнодобывающую Россию до первой мировой войны // Ист. записки. 1950. Т. 35; Бакулев Г.Л. Черная металлургия Урала России. М., 1953; Рабинович И.М. Проникновение американского капитала в экономику дореволюционной России. 1900-1917: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. // Труды Ленинградского кораблестроительного ин-та. Л., 1957. Вып. XXI; Селезнев Г.К. Крах заговора. М., 1963; Фурсенко А.А. Из истории русско-американских отношений на рубеже XIX-XX вв. // Из истории империализма в России. М., 1959; Лебедев В.В. Русско-американские экономические связи. 1900-1917. М., 1964.

⁵ Шарохина М.П. Финансовые и структурные связи "Компани Зингер" с российским и иностранным капиталом // Самодеятельные и крупный капитал в России в конце XIX - нач. XX в. М., 1982.

⁶ Фольшевский И.В. Иностранный капитал в промышленности дореволюционной Украины // Сб. науч. работ кафедр полит. экономии вузов г. Харькова. Харьков, 1967. Вып. 1; Аппатов С.А. Проникнення американського капіталу в економіку Півдня України /1914-жовтень 1917/ // УІА. 1962. № 2.

⁷ Симоненко Р.Г. Интервенционистская политика американского империализма на Украине в период подготовки и проведения Великой Октябрь-

Майже нічого до цього не може додати й закордонна україністика, хоча ряд авторів в еміграції приділили чималу увагу до різноманітних проблем української економічної історії (Б.Винар, О.Оглоблін, О.Моргун, К.Кононенко). Практично, лише в праці П.Герлиги згадано про деяку діяльність американських підприємців в Одесі⁸. Головна вада закордонної україністики – це велика залежність від архівних матеріалів російського походження при практичному не використанні цифр американських архівів.

Що ж стосується американських дослідників, то вони теж практично не цікавилися українським регіоном. Найбільш ймовірною причиною цього явища була відсутність державної незалежності України, що робило її другорядним об'єктом досліджень в порівнянні з народами, реалізувавшими свою державність. Проте і для американських дослідників політичні моменти російсько-американських відносин важили набагато більше ніж економічні заходи американських бізнесменів в Російській імперії⁹.

Об'єктом дослідження в даній дисертації є документальні комплекси українських архівів, до цього часу дуже поверхово використаних попередніми дослідниками, а також значне коло статистичних та довідникових дореволюційних видань, головним чином губернського масштабу, які раніше залишались поза увагою дослідників. З іноземних джерел автор буде звертатися до загальновідомих та популярних статистичних публікацій уряду США¹⁰, а також деяких матеріалів, наданих українськом філією компанії "Отіс елевейтор", за що автор висловлює подяку її керівникам М.Мілману та В.Полякову.

Метод даного дослідження автор вважає вивчення на основі висшезгаданого комплексу джерел наступного кола проблем:

ршої соціалістическої революції /1917-1918/. Київ, 1953; Він же. Імперіалістична політика США щодо України у 1917-1918 рр. Київ, 1957.

8 Herlihy P. Odessa. A history 1794-1914. Cambridge, Mass., 1991.

9 Furnas I.C. The American's . Social history 1587-1914. N.Y., 1968; Libby I.K. American-Russian economic relations 1700-1900-s. N.Y., 1938; Mackay I. Pioneers for profit. Foreign entrepreneurship and russian industrialization. 1885-1913. Chicago-L., 1970; Morgan H.W. American's road to empire. N.Y., 1965.

10 Historical Statistic's of the United Stat's: Colonial times to 1957. Washington, 1960; Encyclopedis of American history. N.Y., 1961; Encyclopedis of American Fact's and Dates. N.Y., 1963.

1. Спираючись на аналіз якомога ширшого кола джерел відтворити конкретно-історичну картину проникнення та діяльності американських компаній на Україні протягом останніх десятиліть XIX та перших десятиліть XX ст.

2. Визначити особливості впливу американських компаній на розвиток економіки України, її соціального життя, формування українського національно-територіального комплексу.

3. Враховуючи досягнення попередніх дослідників, автор спробує визначити місце американських підприємств в господарстві України, з'ясувати позитивні та негативні сторони їх діяльності.

4. Виявити шляхи проникнення американського капіталу в економіку України, зокрема через участь в промислових виставках на Україні.

5. Визнати на факти конкурентної боротьби та співпраці як між іноземними фірмами різних країн так і між американськими компаніями.

Методологічною основою дисертації стала методологія комплексного підходу до історичного матеріалу, яка на думку автора, дозволяє поєднати різноманітні методи історичного дослідження: кількісного аналізу, формально-статистичний, порівняльно-історичний, не порушуючи принципів об'єктивного пізнання тенденцій історичного розвитку і не втрачаючи, разом з тим, в односторонність монофакторних поглядів на історичний процес.

Джерельна база дослідження. Серед документальних джерел даної дисертації головне місце займають архівні фонди ЦДІА України, всього одинадцять фондів, серед яких найбільше документів було виявлено у фондах Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора /Ф.442/, Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості /Ф.731/ та родини Терещенко /Ф.830/, а також у фондах Київського та Харківського губернських жандармських управлінь /Ф.274, 336/.

Інтерес для дослідників можуть складати фонди Одеського, Харківського та Донецького архівів. Це насамперед фонди українських філій американських компаній "Зінгер", "Міжнародної компанії живих машин", Нікополь-Маріупольського товариства, та ряд інших матеріалів Запорізького та Дніпропетровського архівів. На жаль, всі ці архівні комплекси не є повними, що взагалі характерно для даного періоду, а частину матеріалів передано в 50-60-х роках до архівів Росії. Проте, завдяки широкому використанню цих матеріалів російськими істориками, вони здебільшого вже відомі, а, отже, доступні.

Важливим документальним джерелом є "Собрание узаконений и распоряжений правительства", до цього часу маловикористованому як дослідниками Росії так і в Україні. Крім того, важливим джерелом є різноманітні статистичні видання дореволюційної епохи, а також довідники, що видавалися губернськими земствами, в тому числі адресні книги міст. Звичайно, інформативність їх не дуже значна, однак деякі факти подано тільки в них.

Значний обсяг господарської статистики опубліковано в 1922 році у виданні "Статистика України", до якого автор звертався при написанні першого розділу дисертації.

Деяку інформацію, головним чином, завдяки рекламі, містить місцева преса, проте її поверховість не дозволяє використовувати її широко.

Основні положення дисертації, винесені на захист:

1. На кінець XIX століття соціально-економічний розвиток Сполучених Штатів завдяки бурхливому зростанню промислового та аграрного секторів зробив можливим значний експорт капіталів за межі США. Деяка частина цього експорту була спрямована в українські губернії, в яких саме в цей час склалися найбільш вигідні соціально-економічні передумови його пристосування в ряді галузей /сільське господарство, металургійна та машинобудівна промисловість/.

2. Поскільки на ринку України в цей час вже проникли підприємці ряду європейських країн, а також в силу цілого ряду правових особливостей Російської держави /система дозволів для приватного бізнесу, відсутність внутрішнього самоврядування, офіційна антисемітська політика тощо/, американські фірми зіткнулися з серйозними труднощами і втратили багато часу на закріплення на українському ринку.

3. Оскільки американський капітал влищувався в господарство України винятково в акціонерній формі, до того ж в обмежених обсягах /не більше 2% від його вмісту в Російській імперії/, він не складав якоїсь серйозної загрози для української економіки.

4. Американське підприємництво, принеши з собою передовий технічний та менеджментський довід, безумовно, сприяло прискоренню економічного розвитку України, а також могло суттєво вплинути на соціальні відносини на Україні: поширення "західних", більш демократичних форм організації економічного життя, закріплення фермерських тенденцій в сільському господарстві, стимулювання освітнього

рівня населення, витіснення патріархального укладу життя українського суспільства.

5. Ряд політичних та економічних чинників уповільнили процес освоєння українського ринку американськими підприємцями. Після здобуття Україною незалежності, а також внаслідок поразки Троїстого союзу у першій світовій війні ці перепони були б подолані, однак скористатися ціми можливостями американським підприємцям завадила громадянська війна.

Практичне значення дисертації полягає в можливості використання її результатів при створенні концептуально нових досліджень як історії господарства України, так і іноземного підприємництва на її території. Можливе використання ряду матеріалів дисертації при викладанні відповідних спецкурсів для студентів історичних, політологічних, економічних та правних фахів. Подібним чином матеріали дисертації можуть бути враховані при створенні аналітичних програм сучасного розвитку приватного бізнесу, зокрема, закордонного, його законодавчого регулювання.

Апробація дослідження здійснювалась автором на ряді наукових конференцій: обласній краєзнавчій конференції в Дніпропетровську в 1990 р., науковій конференції в Запоріжжі /1993 р./, присвяченій вивченню міжнародних стосунків та державних структур в Центральній, Східній та Південно-Східній Європі, а також на республіканській конференції "Українознавство та гуманізація освіти", яка відбулась також в 1993 році. Кілька статей спрямовано автором до друку в збірки Дніпропетровського держуніверситету та обласного музею.

Структура роботи обумовлена метов дослідження і складається з вступу, трьох розділів, висновків, переліку використаних джерел та літератури, а також додатків.

З М І С Т Д И С Е Р Т А Ц І І

У вступі автор дає розгорнуте обґрунтування теми дослідження, її актуальності, визначає мету та дослідницькі завдання, формулює наукову новизну та практичне значення дисертації, її методологічну основу, а також детальніше аналізує історіографію проблеми та джерельну базу дослідження.

Перший розділ – "Соціально-економічні умови проникнення американських компаній на Україну /кінець XIX – початок XX ст./" – складається з 4-х параграфів.

Перший параграф присвячено аналізу передумов проникнення американських фірм на український ринок на основі відомих висновків радянської історіографії, а також результатам економічного розвитку українських губерній, внаслідок чого на Україні утворився на початку другої половини XIX століття однотипний господарчий комплекс і склалися сприятливі умови для товарного способу виробництва, в тому числі і завдяки психологічним етнокультурним особливостям України. Реформи уряду Олександра II створили певний правовий ґрунт для швидкого витіснення патріархальних способів виробництва, навіть лещо кращій ніж в російських губерніях; до негативних факторів автор відніс політичне підпорядкування України Росії, що унеможливило власний законотворчий процес.

Другий параграф розкриває стан сільського господарства України в останній третині XIX століття, коли чітко сформувалась його експортна спрямованість при виробництві збіжжя та цукру, одних з найголовніших статей зовнішньої торгівлі Російської імперії. Просліджено утворення стійких зв'язків товаровиробників України з південними портами, та формуванням стійкого попиту на сільськогосподарську техніку, як з боку поміщицького так і дрібногосподарського господарства. Просліджено також процес переходу земельної власності з рук поміщиків до рук селянства, та процес перебудови великих господарств, головним чином на Правобережній Україні, на цукрове виробництво. До кінця XIX століття на Україні в цілому було вичерпано земельні резерви, що також посилювало нахил до інтенсифікації сільського господарства. В той же час сільськогосподарський розвиток стримували такі фактори як невдача аграрна політика царату в 1861–1906 рр., культурна відсталість, фінансові труднощі селянства.

В третьому параграфі автор, на основі фундаментальних досліджень та з урахуванням ряду статистичних матеріалів і деяких архівних джерел, розглядає процес створення української промисловості та ролі в ньому іноземного, приватного капіталу, протягом другої половини XIX ст. Саме в цей період сформувалися головні промислові комплекси на Україні: вугільний, металургійний, марганцеворудний, машинобуд. вельний; в процесі стрімкої урбанізації постали на кінець XIX століття чотири головних міських центри – Одеса, Київ,

Харків та Катеринослав, а з кінця 1890-х років Україна посіла провідні місця серед інших регіонів Російської імперії за щільністю залізниць, виробництвом чавуну та сталі, видобутку вугілля, марганцю, солі, виробництвом сільськогосподарської техніки, паровозів, в ряді галузей харчової промисловості. Слабким же місцем українського господарства була відсутність кольорової металургії, слабкий розвиток хімічного, шкіряного, бавовняного виробництва, відсутність ряду галузей складного машинобудування.

Луже важливу роль відіграв в економічному бумі на Україні іноземний капітал, особливо в період 1890-1900 років. За рахунок іноземної техніки було облаштовано понад 58% всього обладнання на Україні, а в Катеринославській та Херсонській губернії був ще вищим.

Найбільші заводи сільськогосподарських машин на Україні було збудовано іноземними підприємцями¹¹. Вони ж були й найбільшими заводами такого типу в Російській імперії. Сприятливо вплинув іноземний капітал і на суспільне життя: саме на Україні вперше було споруджено трамвайні лінії, міжміські телефонні лінії, на заводах іноземних фірм з'явилися лікарні, нижчим був рівень травматизму.

Четвертий параграф містить матеріали про економічний розвиток України після виходу з тривалої економічної та політичної кризи 1900-1907 рр. Автор наводить дані про процес монополізації в промисловості України, де діяло в основному три великих промислових синдикати з 12, що існували в Росії¹². В українському сільському господарстві великі зрушення відбулися завдяки аграрній "столипінській" реформі, яка практично зруйнувала неприродну для України сільську общину, відтворену відповідно до "Маніфесту 19 лютого 1861 р." На Україні існувало менше 3 тис. великих маєтностей /понад 1 тис. га¹³/, що теж свідчить про рішучий поворот до фермерського господарвання. На Катеринославщині земство навіть створило в 1908 році спеціальну агентуру в США на чолі з І.Б.Розеном, для запозичення американського досвіду, закупівлі американської техніки, нових сортів сільськогосподарських продуктів, літератури,

¹¹Настеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Київ, 1962. Ч.п. С.103.

¹²Шелелєв І.В. Акціонерные компании в России. М., 1973. С.233.

¹³Полонська-Василенко Н. Історія України. Мюнхен, 1976. Т.У. С.410.

в тому числі й на "русинській мові". В промислових галузях в цей період Україна міцно утримувала за собою понад 20% всього валового виробництва Російської імперії, по вугіллю ж, металу та цукру її доля коливалась від 55,8% до 78,6%¹⁴. Головним центром промислового виробництва на Україні залишаються Катеринославська, в меншій мірі Херсонська губернії.

Провідне місце серед іноземних підприємців на Україні належало французьким та бельгійським, германські посідали лише четверте місце, причому відчувалася тенденція до зменшення їх долі серед інших іноземних інвестиціонерів, що залежало від політичних відносин урядів.

Разом з стимулюючими факторами, як-то: дешева робоча сила, високі норми прибутку, досить місткий місцевий ринок існували і стримуючі фактори для іноземного підприємництва, особливо американського. Україна і Сполучені Штати мали багато подібного в економіці, що робило їх конкурентами на світовому ринку, особливо в сфері зернового та цукрового експорту.

Європейський капітал встиг посісти міцні позиції в традиційних галузях української промисловості, залишивши заокеанським конкурентам йти неторованими шляхами.

Другий розділ — "Поява та діяльність на Україні американських компаній" — складається з трьох параграфів.

В першому аналізується діяльність американських фірм в такому ж хронологічному відтинку, що й в третьому параграфі попереднього розділу. Автор звертає увагу на різноманітність проявів американського підприємництва: спільні американо-російські компанії, спільні американські з іншими країнами компанії, чисто американські, як правило, філіяльні, та натуралізовані товариства /тобто на російських уставах, навіть з російським керівним складом тощо/. Значну увагу також приділено діяльності посередницьких фірм, які уособлювали на Україні інтереси тих чи інших /часто, кількох одразу/ американських фірм.

З компаній, які діяли на Україні в докризовий та кризовий період автор звернув увагу на два страхових товариства — "Нью-Йорк"

¹⁴ Винар Б. Українська промисловість. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен, 1964, т. I, с. 158.

та "Еквітебл", металургійну Нікополь-Маріупольську компанію та машинобудівні фірми "Зінгер", "Отіс" та торговельну "Товариство Ж.Блок". Страхові компанії з'явилися на Україні раніше за інших, що пояснюється як внутрішніми причинами /криза в страховій справі в США у 1877-1885 рр.¹⁵/, так і тим фактом, що США в цей час ще активно імпортували капітали, а страхові товариства були одною з зручних форм такого імпорту.

Страхові компанії "Чью-Йорк" та "Еквітебл" було допущено в Росію у 1885 та 1889 році, тоді ж вони відкрили свої представництва на Україні. Їм дозволено було діяти лише в сфері страхування життя, з обмеженими основними капіталами. Варто вказати, що інші закордонні компанії з'явилися в Росії пізніше і не змогли /крім французького "Урбену"/ скласти достойної конкуренції американцям. Російські ж компанії не надавали значення такому виду страхування, як страхування життя. Однак незабаром, очевидно, побоюючись успіхів американських компаній їм було вчинено значні перешкоди як з боку урядових так і бізнесових кіл, що уповільнило їх діяльність.

Промислові ж компанії почали діяти з середини 1890-х років, причому діяльність найбільшого на Україні американського промислового товариства - "Нікополь-Маріупольського" була не дуже вдалою, через 7-8 років американські капітали в ньому було витіснено під час кризи 1900-1903 рр. російськими та французькими.

Цікавим явищем, не дуже властивим тогочасному підпривництву, стала діяльність компанії "Отіс" та "Товариства Ж.Блок". Вони утворили стійкий тандем "Товаровиробник" - "продавець", який діяв потім понад 20 років на Україні. Фактично, продукція компанії "Отіс" /різноманітні ліфти та підіймальні машини/ реалізувалися тільки через представництва Ж.Блока, в той час як інші подібні тандеми були більш "розімкненими", мали по кілька дилерів, або репрезентуючи більший спектр товаровиробників, як правило, з різних галузей виробництва.

Необхідно також вказати, що вже тоді накреслено було тенденцію до тісних стосунків між американськими фірмами, які великий обсяг товарів та послуг намагалися одержати саме від своїх земляків, а не від інших закордонних фірм. Продукція компанії "Отіс" в значній мірі /20%/ постачалася для потреб інших американських фірм. Автор

¹⁵ ЦДА України. Ф.442, оп.539, спр.256, арк.12.

схильний вбачати в цьому прояв міжнародної конкурентної боротьби.

В другому параграфі головну увагу зосереджено на такому перспективному та маловивченому напрямку як участь американських компаній в промислових виставках на Україні. Аналізувалися матеріали кількох найбільших виставок – Одеських 1894 та 1910 рр., Київських 1897 та 1913 рр., та Катеринославської 1910 р.

На виставках XIX століття виявлено дуже незначну активність американських промисловців, що свідчить, на думку автора, про тривалий період вивчення можливостей українського ринку з боку заокеанського бізнесу, а також про пошук шляхів втілення в ринок, який в значній мірі засвоїли європейські конкуренти.

Однак ситуація змінюється через кілька років з початком промислового піднесення в Російській імперії. Одеська 1910 року виставка привернула увагу компанії сільськогосподарських машин "Ж. Кейз", яка пізніше закріпилась саме на Україні, а Катеринославська виставка, можливо, внаслідок діяльності згаданої вище сільськогосподарської агентури, стала для американських фірм ніби трампліном для активізації власної діяльності. На цій виставці було розгорнуто спеціальний павільйон катеринославської агентури, в якому виставлялася продукція понад 30 американських фірм сільськогосподарського машинобудування, а ще 8 фірм, в тому числі, корпорація Маккорміка, виставлялися окремо. П'ять американських експонентів отримали нагороди на виставці в Катеринославі.

Очевидно, виставки, як спосіб завойовання українського ринку, вважалися американськими підприємцями цілком придатним шляхом і активність їх в проведенні виставок зростає чимдалі дужче. Апогей наступив у 1913 році. На Київській виставці американські компанії були представлені кількома окремими павільйонами. Серед них були такі гіганти як "Компанія Зінгер", корпорація С. Маккорміка, машинобудівні фірми Ж. Кейза та "Гумелі енд К^о".

В третьому параграфі автор розглядає американське підприємництво в післякризовий період /1907–1917 рр./. Саме в цей час гідбулася різка активізація американського приватного бізнесу, як в Росії в цілому, так і на Україні зокрема. Детально розглянуто діяльність компанії "Чью-Дерк", чия філія виявлено в усіх найбільших містах України, на відміну від товариства "Еквітебл", яке діяло

лише в Херсонській губернії, компанії "Зінгер", яка протягом цього часу організувала українських губерніях кілька своїх Центральних відділень та понад 50 магазинів, охопивши всю територію України своєю присутністю. Значну увагу приділено конкретній діяльності численних американських фірм сільськогосподарського машинобудування, причому одна з них - М.Кейза /з штату Вісконсин/, очевидно, діяла тільки на Україні. Серед інших значних підприємців на Україні діяли компанії "Вестінгауз", "Отіс", "Вортінгтон", "Вакуум Ойл", а всього близько 30 компаній та фірм, які мали тут понад 100 офісів, магазинів та складів.

Третій розділ - "Особливості впливу американських компаній на розвиток економіки України" - також поділяється на три параграфи. В першому з них, на основі конкретно-історичних даних викладених в другому розділі, автор реконструює ситуацію з американськими інвестиціями в господарстві України, яка дещо відрізняється від даних М.Слабченка, Ф.Винара та І.Фолішевського. Реконстрування базувалося в основному на порівняльно-історичному методі, що дало змогу визначити загальні обсяги американських капіталовкладень щонайменше в 2 млн.крб., відповідно до тенденцій, які були характерні для американського підприємництва в Російській імперії в цілому.

Структурне співвідношення капіталів різних країн та місце серед них американських коштів стали предметом розгляду у другому параграфі цього розділу. Хоча загальна цифра іноземних інвестицій і близька до максимально визначеної українськими авторами /365 млн.крб./, вона все ж не досягає цієї межі /413,8 млн.крб./. Ці капітали належали до дев'яти країн, серед яких США посідали сьоме місце, поступаючись Швейцарії та Австро-Угорщині, що нижче ніж загально /п'яте/ місце США в господарстві Російської імперії. Американські капітали складали близько 0,5% від загального обсягу іноземного капіталу на Україні, а значить якоїсь загрози для її господарства не складали. Правда, американські підприємці активно діяли в так званих "новітніх галузях" промисловості, на відміну від європейських, що зосереджувались в традиційних галузях, а це відкривало для американського бізнесу певні перспективи в майбутньому.

Відмічено цілий ряд фактів, які свідчать про помітний вплив американського підприємництва на соціальне життя України, оскільки американські фірми широко застосовували місцевий персонал на своїх

підприємствах та існувала чітка тенденція до зменшення власне американських технічних кадрів та збільшення місцевих керівників на цих підприємствах. Крім того, американські заводи були краще обладнані, що зменшувало травматизм серед працівників, краще розвинута була соціально-побутова сфера цих підприємств в порівнянні з місцевими фірмами.

В останньому параграфі визначався період першої світової війни та перспективи американського підприємництва.

Найголовнішим наслідком військових подій стало витіснення германських промисловців з місцевого ринку, а саме Німеччина була єдиним серйозним конкурентом Сполучених Штатів як в цілому, так і в "новітніх" галузях економіки. Для забезпечення ґрунту свого подальшого економічного наступу США розширили свою дипломатичну присутність на Україні і тут об'єктивно інтереси приватного бізнесу та американської держави співпадали. Крім того, в самих Сполучених Штатах склалися додаткові умови для активізації власної економічної діяльності за кордоном: почався авто- та авіабум, піднесення хімічної промисловості тощо. В роки війни на Україні продовжувала розширватись сітка американських представництв, в той час як інші країни практично боролися лише за втримання досягнутого співвідношення, поступаючи заокеанським підприємцям, як в галузі рекламного забезпечення, так і у фінансовій спроможності підтримувати існування у воєнні роки.

Найбільші можливості використати повсюдну ситуацію мали великі монополістичні об'єднання: "Компанії Зінгер", "Міжнародна компанія хліварних машин", але й інші фірми зберігали перспективи, зокрема, деяка частина акцій українських металургійних підприємств потрапила в руки бізнесменів із США.

У висновках підведено підсумки дослідження даної проблематики. На основі вітчизняної джерельної бази автор має можливість стверджувати:

- діяльність американських фірм грала помітну роль в активізації життя України, принісши з собою багато позитивного в галузі організації виробництва, новітніх технічних досягнень, рекламній справі. Негативний же фактор через не дуже значні обсяги американсько-о підприємництва був незначним;
- головним полем діяльності американського бізнесу стали головні промислові центри України, сільське ж господарство ще мало за-

нало американського впливу, хоча й тут відбувалися перспективні зміни;

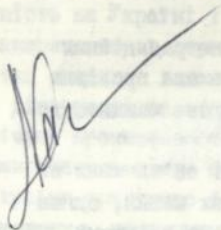
- американські компанії не стільки виступали як молодші партнери інших закордонних підприємців, а, навпаки, намагалися діяти або самостійно, або в кооперації з іншими ж американськими фірмами. Прикладом такої співпраці є діяльність танделу "Е.Блок" - "Отіс";
- головні кроки у засвоєнні українського ринку було здійснено в другому десятилітті ХХ ст., хоча й раніше присутність американських фірм залишалася помітною;
- на повільні темпи проникнення американського бізнесу в Україну вплинула не тільки конкуренція з боку інших закордонних підприємців, але й політичні чинники російського суспільного життя та державного;
- найбільшого успіху американські фірми досягли в нетрадиційних сферах економіки: страхувальна справа /де їм належала провідна роль/; сільськогосподарські складні машини; побутове машинобудування;
- в найкращому становищі були великі монополістичні об'єднання як "Компанія Зінгер" та Міжнародна компанія живарних машин, однак і їм доводилось витримувати конкурентну боротьбу як з іншими іноземними, так і з американськими фірмами за українського споживача.

У додатках вміщено перелік американських фірм, чия діяльність зафіксована на Україні, склади правлінь провідних американських компаній протягом перших десятиліть ХХ ст. та географічне розташування офісів американських фірм чи їх виробничих потужностей на Україні.

Основні положення дисертації знайшли своє відображення у таких публікаціях автора:

1. Участь американських монополій у Південно-Російській виставці 1910 р. в Катеринославі // Збірка рефератів доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. Дніпропетровськ, 1990. С.83-84.
2. Перші американські компанії на Україні // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Догосударственной Европе в XV-XVIII в. Материалы научной конференции. Запорожье, 1993. С.137-138.

3. Промислові виставки на Україні кінця ХІХ -початку ХХ віків та участь в них американських компаній // Українознавство і гуманізація освіти. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції: В 4-х ч. Дніпропетровськ, 1993. Ч.ІУ. С.9-10.
4. Про діяльність сільськогосподарської агентури Катеринославського земства в Сполучених Штатах // Скарбниці рідного краю. Збірка матеріалів науково-практичної конференції з музейної справи і краєзнавства. Дніпропетровськ, 1993. С.57-60.

AB 29.234

AB 29.234